

ՈՒՐԱՐՏՈՒԻ ԴԻՑԱՐԱՆԸ ԸՍՏ Գ. ՂԱՓԱՆՑՑԱՆԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐԴԻ
ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Ուրարտուի պատմության ուսումնասիրության համար մեծ նշանակություն ունի Վանի թագավորության դիցարանի ուսումնասիրության խնդիրը: Այս առումով գրվել են բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, որոնք մեծապես նպաստել են խնդրի հետ առնչվող բազմաթիվ հարցերի լուսաբանմանն ու պարզաբանմանը: Չնայած անցել են տասնամյակներ, սակայն արժեքավոր է նաև Գ. Ա. Ղափանցյանի ներդրումն այս ոլորտում: Հասկանալի է, որ Ղափանցյանից հետո հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ հնագիտական ե գրավոր սկզբնաղբյուրներ, սակայն հասունացել է անհրաժեշտությունը արժեքել նշանավոր արևելագետի վաստակը այս բնագավառում¹, ցույց տալ դրա արդիականությունը, խնդիրը ուսումնասիրելով, թե՛ Ղափանցյանի ժամանակաշրջանի և թե՛ արդի պատմագրության ձեռքբերումների ու նվաճումների համատեքստում:

Բիայնական դիցարանի ուսումնասիրման հիմնական աղբյուր է հանդիսանում Իշպուինի և Մենուա արքաների համատեղ գահակալության տարիներին (Ք.ա. IX դարի վերջին քառորդ) փորագրված Մհերի դռան ծավալուն արձանագրությունը: Այս արձանագրության մեջ ասվում է, որ Իշպուինի և Մենուա արքաները այդ «դարպասը»՝ KÁ-ն նվիրում են Խալդի աստծուն՝ տիրոջը: Վարջինիս պատվին կարգադրվում է զոհեր մատուցել Ուրարտուի

¹ Գ. Ղափանցյանի հիմնական ուսումնասիրությունները և դիտարկումները Ուրարտուի կրոնի և պաշտամունքի վերաբերյալ ամփոփված են նրա հետևյալ աշխատություններում՝ «Ուրարտուի պատմությունը» (այսուհետե՝ ՈՒՊ), Ե., 1940, և հետևյալ հոդվածներում՝ "Об урартском божестве Adarutha", «Տեղեկագիր», 1944, № 6-7, նույնի՝ "Об урартском божестве Шибиты", «Տեղեկագիր», 1947, № 8:

բոլոր աստվածներին, հիշատակվում է յուրաքանչյուր աստվածության անունը և նրա պատվին մատուցվելիք զոհերի քանակը²:

Մեերի դրան արձանագրությունը առաջին անգամ պատճենահանել է Ֆ. Շուլցը, իսկ 1840 թ. հրատարակել է Ժ. Մուլը³: Հետագայում Մեերի դրան սեպագիր տեքստը, տառադարձություններն ու թարգմանությունը հրատարակել են Ա. Մորդտմանը⁴, Հ. Աանդալյանը⁵, Ա. Մեյսը⁶, Կ. Լեման-Հաուպտը⁷, Մ. Ծերեթելին⁸, Ֆ. Քյոնիգը⁹, Ն. Ադոնցը¹⁰, Գ. Ղափանցյանը, Գ. Մելիքիշվիլին¹¹, Ն. Հարությունյանը¹², Հ.

² Այս գաղափարագրի համապատասխանությունն ուրարտերենում հանդիսանում է še(i)štili բառը, տե՛ս Арутюнян Н. В., Корпус уратских клинообразных надписей (այսուհետև՝ КУКН), Е., 2001, с. 418.

³ Schulz Fr., *Memories sur le lac de Van et ses environs*, Journal Asiatique, troisième série, հատ. IX, Paris, 1840, տողեր V-VI (արձանագրություն XVII).

⁴ Mordtmann A. D., *Erklärung und Entzifferung der armenischen keilinschriften von Wan und der Umgegend*, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft (այսուհետև՝ ZDMG), XXVI, Leipzig, 1873, S. 490-531, Iscr. № 3.

⁵ Sandalgian J., *Les inscriptions cunéiformes urartiques*, Venise, 1900, p. 188-215, insr. N 42.

⁶ Sayce A. H., *The Cuneiform Inscriptions of Van*, Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS), London, 1882, Vol. XIV, բաժին 3-4, p. 427-495.

⁷ Lehmann-Haupt C. F., *Corpus Inscriptionum Chaldicarum* (այսուհետև՝ CICCh), Berlin-Leipzig, 1928-1935, Insc. N 18, աղ. III-X.

⁸ Tseretheli de M., *Études ourartéennes*, V, L'inscription de Meher-kapussu, Revue d'assyriologie (այսուհետև՝ RA), Paris, 1954, բաժին XLVIII, 2, էջ 67-75, բաժին 4, էջ 192-206.

⁹ König F. W., *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, N 8, հատ. 1-2, Graz, 1955-1967 (այսուհետև՝ HchI).

¹⁰ Adontz N., *Histoire d'Arménie. Les origines du X siècle au VI (Av. J. C.)* Paris, 1946, p. 445 (այսուհետև՝ HA). Տե՛ս նաև սույն գրքի Կ. Մեղրոսյանի հայերեն թարգմանությամբ և Գ. Մարգարյանի խմբագրությամբ՝ «Հայաստանի պատմություն. Ակունքները X-VI դդ. մ.թ.ա» (այսուհետև՝ ՀՊ), Ե., 1972, էջ 430: Ադոնց Ն., Երկեր, Քննական պատմություն հայոց (այսուհետև՝ ՆԱՀՊ), հ. V, Ե., 2009:

¹¹ Меликишвили Г., *Уратские клинообразные надписи*, М., 1960, № 27.

¹² Арутюнян Н. В., КУКН, № 38, նույնի՝ К чтению и интерпритации урартской культовой надписи "Мхери дур", *Мировая культура. Традиции и современность* (այսուհետև՝ МКТС), М., 1991, с. 125-126.

Կարագյոզյանը¹³, Ս. Սալվինին¹⁴, Ս. Հմայակյանը¹⁵, Ի. Դյակոնովը¹⁶, Հ. Մարտիրոսյանը¹⁷:

Նշենք, որ Գ. Ղափանցյանի հեա միաժամանակ, Վանի թահավորության դիցարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվել է նաև Ն. Ադոնցը: Նախ, նա Վանի թագավորությունը համարում է դիցապետական պետություն, ե նշում, որ այդ պետության ամեն մի քաղաք ուներ իր տեղական աստվածությունը, օրինակ՝ Կուեռան եղել է Արծվաբերդի աստվածությունը, Էլիպուրին՝ Արճեշի, Թեյշեբան՝ Էրիդիա քաղաքի, Շիվինին՝ Ուիշինի քաղաքի աստվածը: Ինչ վերաբերում է Նալաինի աստվածությանը, ապա նա այն համադրում է միջագետքյան աղբյուրներից հայտնի Նալա լեռան հետ¹⁸: Ի. Դյակոնովը այն կարծիքն է հայտնել, որ Մեերի դուռն Նալա դիցանունից սկսած, արդեն գործ ունենք լեռ-աստվածների, կամ էլ՝ աշխարհագրական որոշակի տարածքների հետ կապված աստվածությունների հետ¹⁹: Նրա այս տեսակետը Ն. Հարությունյանին հիմք է տվել այս աստվածության պաշտամունքային տեղանքը տեղորոշել Հաքյարիում՝ Ջուդի լեռան

¹³ Կարագյոզյան Հ., Ուրարտական աղբյուրները Հայկական լեռնաշխարհի և հարևան պետությունների մասին (այսուհետև՝ ՈՒԱ), Հայ ժողովրդի պատմության քրիստոմատիա, հ. I, Ե., էջ 37-93, № 6:

¹⁴ Salvini M., The Historical Background of the Urartian Monument of Meher Kapisi, Anatolian Iron Ages 3, The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-12 August 1990, 1994, Ankara, p. 205-208, նույնի՝ Some Considerations on Van Kalesi, Anatolian Iron Ages 5, p. 145-155, նույնի՝ Le Panthéon de l'Urartu et le fondement de l'état, Studi epigrafici e linguistici sui Vicino Oriente antico, 1989, 6, p. 79-89,

¹⁵ Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990:

¹⁶ Дьяконов И., Урартские письма и документы, М.-Л., 1963, с. 48.

¹⁷ Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունը սկսվում է նախնադարում, Ե., 1978, էջ 20-58, նույնի՝ Аргнштхсинили, Е., 1974, с. 98-99, 115.

¹⁸ Adontz N., НА, p. 94, 226. Նալ լեռան տակ հասկացվում է Հայկական Տավրոսի արևմտյան հատվածը: Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту (ТУ), Е., 1985, с. 149; Дьяконов И., АВНИУ, 42, прим. 6, 43, прим. 5.

¹⁹ Diakonoff I., Evidence of the Ethnic Division of the Hurrians, in: Morrison, Owen, 1981, p. 83, Grekyan E., The Will of Menua and the Gods of Urartu (AJNES), Vol. I, Yerevan, 2006, p. 161, Lambert W., The God Aššur, Iraq, XLV/1, 1983, p. 84.

մերձավորությամբ, ինչը մասնագիտական գրականության մեջ ըդունվել է Ե. Գրեկյանի կողմից²⁰:

Ն. Ադոնցից բացի, ուրարտական դիցարանի ուսումնասիրության բնագավառում կարևորվում է Գ. Մելիքիշվիլու գործունեությունը: Նա պարզել է, թե Մեերի դռան արձանագրությունում հիշատակված աստվածություններից որն է արական, որը իգական: Նա ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքի վրա, որ արձանագրությունում հիշատակվում են աստվածություններ, որոնց զոհաբերված են համապատասխան քանակի կենդանիներ՝ ցուլեր ե ոչխարներ, այնուհետև գալիս են նրանք, որոնց զոհաբերված են միայն ոչխարներ, իսկ 21-րդ տողից սկսվում է այն աստվածությունների հիշատակումը, որոնց արդեն զոհաբերվում են կովեր ու ոչխարներ, իսկ հետո միայն կովեր, և վերջապես (տողեր 22-23)՝ միայն ոչխարներ: Այս ամենն էլ Գ. Մելիքիշվիլուն հիմք է տվել ենթադրելու, որ Մեերի դռան արձանագրությունում ընդգրկված են երկու տարբեր սեռի աստվածություններ, և որ ցուլերի զոհաբերությամբ սկսվում է աստվածների, իսկ կովերի զոհաբերությամբ՝ աստվածուհիների հիշատակությունը: Նա արձանագրությունում հիշատակված Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի, Խուտուինի, Տուրանի, ՈՒա, Նալաինի, Շեբիթու, Արսիմեյա, ՈՒանապշա, Դիդուաինի, Շելարդի, Աթբինի, Կուեռա, Էլիպուրի, Թարաինի, Ադարութա, Իրմուշինի, Ալաիթուշինի, Էրինա, Շինիրի, ՈՒնինա, Աիրաինի, Զուգումարու, Խարա, Արածա, Զիուկունի, ՈՒրա, Արծիբիդինի, Առնի, Արտուուարասի, Շուբա, Էլիաուա, Թալապուրա, Կիլիբանի աստվածություններին ներկայացրել է որպես արական, իսկ ՈՒարուբանի, Խուբա, Միլիա, Արուա, Ադիա, ՈՒհա, Աինաուե, Արդի, Ինուանաուե աստվածություններին՝ որպես իգական:

Գ. Մելիքիշվիլին, խոսելով ուրարտական դիցարանի գերագույն եռյակի՝ Խալդիի, Թեյշեբայի, Շիվինիի մասին, Խալդիին ներկայացրել է որպես պետության գլխավոր, երկնքի և պատերազմի, Թեյշեբային՝ որպես վտոթորկի ու անձրնի, իսկ Շիվինիին՝ որպես արնի աստվածություն: Այսինքն, նա նույնպես պաշտպանել է այդ ժամանակ

²⁰ Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту (այսուհետև՝ ТУ), Е., 1985, с. 149; Grekyan E., նշվ. աշխ., էջ 171:

ուրարտագիտության մեջ գոյություն ունեցող ավանդական տեսակետը այս աստվածային գերագույն եռակի մասին²¹:

Ինչ վերաբերում է աստվածուհիներին, ապա առաջին եռյակում Գ. Մելիքիշվիլին, իրավամբ, առաջին շարքում տեղում է Վարուբանիին, Խուբային²² և Տուշպուեա աստվածուհիներին, նրանց ընկալում որպես ուրարտական դիցարանի երեք գլխավոր աստվածային եռյակի զույգեր: Նա, որպես Խալդիի կին է տեսնում Ուրարուբանիին, որպես Թեշեբայի կին՝ Խուբային, և որպես Շիվիսիի կին՝ Տուշպուեային: Գ. Մելիքիշվիլին Տուշպուեայի անունը համադրում է Շիվիսիի պաշտամունքային կենտրոն՝ Տուշպա քաղաքի անվան հետ, և նա այս քաղաքը համարում է որպես այս աստվածության պաշտամունքային կենտրոնը²³:

Ուրարտական դիցարանի ուսումնասիրության գործում մեծ դերակատարում ունի Ն. Հարությունյանը: Նա ուսումնասիրել է տեղանունների ու դիցանունների համադրությունները և այդ կապակցությամբ առաջարկել հետևյալ զուգահեռները: Ն. Հարությունյանը գտնում է, որ Կուեռա աստվածության հետ է առնչվում Կուարզանի ցեղանունը, Արդի աստվածության հետ՝ Արդիսի, Արդիուռակ տեղանունները, Էրիևա աստվածության հետ՝ Էրիևու և Էրունի, Ուրա աստվածության հետ՝ Ուրայանի, Ուրիանի բնակավայրերի տեղանունները, Արածա աստվածության հետ՝ Տուարածի դաշտի, Ալու-Արծա, Բալդու-Արծա, Արծուքու, Արծանիա, Գիզու-Արծու, Արածու բնակավայրերի, Արծիդու և Արծաբիա լեռների և Արծանիա գետի անունները, Խալդի դիցանվան հետ՝ Ծուրզի Ալդի, իսկ Առնի աստվածության հետ՝ Առնա բնակավայրերի անունները²⁴:

Բացի այդ, Ն. Հարությունյանն անդրադարձել է նաև ուրարտերենի բառապաշարի պաշտամունքային նշանակություն ունեցող մի շարք բառերի, աստվածությունների և բայերի ստուգաբանությանը, որոնցից են, օրինակ iziduše գոյականի և iziduni բայի ստուգաբանությունը,

²¹ Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954, с. 370-372, նույնի՝ Die Götterpaatrias an der Spitze des urartaischen Pantheons, *Orientalia*, № 34/4, 1965, S. 441-445.

²² Նախկինում Խуба-ի փոխարեն ընթերցվում էր Baba:

²³ Меликишвили Г., Наири-Урарту, էջ 370-372:

²⁴ Арутюнян Н. В., Биайнили-Урарту (այսուհետև՝ БУ), Е., 1970, с. 354-361.

²⁵ Aniqu ղիցանվան և նրա սեռի ճշգրտումը, šeḫadi, ina(ini) և inua(ni) բառերի ստուգաբանությունը²⁵:

Վերջերս Ն. Հարությունյանը և տողերիս հեղինակը կատարել ենք մի նոր ստուգաբանություն՝ կապված ուրարտերենի բառապաշարի պաշտամունքային նշանակություն ունեցող բառերի հետ: Դա վերաբերում է ուրարտերեն zieldi և zieldubi բառերի ստուգաբանությանը: zieldi բառը հիշատակվում է ուրարտական արձանագրություններում հետևյալ համատեքստում.

...ali urbuaši ²⁶Haldinani KÁ šuinini zieldi ŠÁ ²⁷Rusa ardulini aše LUGÁL-ni ²⁸IM-ni URU manuli²⁶:

«...Եթե զոհաբերություն է տաճարում, ամբողջ zieldi-ն և սիրտը Ռուսային թող մատուցվի, երբ թագավորը Թեյշեբաինի քաղաքում լինի»:

Նշենք, որ այս բառը հիշատակվում է նաև Արգիշտի I-ի Արմավիրի արձանագրության մեջ²⁷, իսկ դեռևս 1940-ին Գ. Ղափանցյանն իր «Ռիբարտուի պատմությունը» աշխատությունում այն համարում է ծիսական բնույթի արձանագրություն²⁸: zieldi «լյարդ» արմատից է սերել zieldubi բայը: Հետևաբար, մենք zieldi բառի համար առաջարկել ենք «լյարդ» բառը, իսկ zieldubi բայի համար «սարսափեցնել, լերդեբեկել» բառը, ինչը ընդամենը մեկ անգամ վկայված է Թովուզավայի երկլեզվյան արձանագրությունում՝ ^{KUR}Biaini և ^{KUR}Isuini zieldubi՝ «Բիայնիի երկիրը կառավարել եմ, իսկ Թշնամի երկրները՝ սարսափեցրել» նոր թարգմանության համադրությամբ²⁹:

Վանի թագավորության ղիցարանի, և հատկապես՝ ուրարտահայկական պաշտամունքային փոխազդեցությունների ուսումնասիրման բնագավառում մեծ է Գ. Զահուկյանի

²⁵ Հարությունյան Ն., Ճշգրտումներ ուրարտական սեպագրերի ընթերցումներում ու մեկնաբանություններում, ՄՄԱԵԾ, XXVI, Ե., 2007, էջ 36, նույնի՝ Նոր ղիտարկումներ ուրարտական արձանագրություններում, ՄՄԱԵԾ, XXVII, 2009, էջ 36:

²⁶ Арутюнян Н. В., КУКН, № 424:18-19.

²⁷ Арутюнян Н. В., КУКН, № 193а.

²⁸ Ղափանցյան Գ., ՈԻՊ, էջ 169:

²⁹ Harutyunyan N., Grigoryan S., Aramazd. Aramian Journal of Near Eastern Studies, 2012, հանձնված է հրատարակության:

գործունեությունը: Նա իր «Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում», «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակշրջան», ինչպես նաև՝ «Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions» ուսումնասիրություններում մատնանշում է հետևյալ դիցանունները, որոնք կարող են հայկական ծագում ունենալ և ստուգաբանվել հայերենով:

Այդ դիվանուններն են՝ ⁴Aršibedini (հմմտ. հայերեն արծուի «արծիվ» ե դի-ք «աստված» բառերը, ⁴Ardi (հմմտ. հայերեն արդ «ձև», «կարգ», «սարք» բառերը) և ⁴Šinuiardi (inu- բառի մեջ նա տեսնում է հայերեն ծին բառի վաղ ծինո ձևը և այս աստվածուհուն բնութագրում է որպես ծնունդն հովանավորող աստվածուհի), ⁴Airaini (ըստ էության Գ. Ջահուկյանը ընդունում է Գ. Ղափանցյանի տեսակետը: Գ. Ղափանցյանը այս դիցանունը բացատրում է aira բառից՝ գտնելով, որ նա եղել է «այրերի աստվածը»՝ համեմատելով «այր» բառի հետ³⁰), ⁴Alaptušini (բացատրում է հայերեն աղաթ բառով), ⁴Tarraini (համմ. հայերեն թառ թառել, մի բարձր տեղ նստել, բարձր տեղ արմատի հետ), ⁴Ziuquni (հայերեն ձուկն), ⁴Turani (կապում է հայերեն «տուրք», «նվեր», «պարգև» բառի հիմքի հետ, դիցանունը կարող է նշանակել նվիրող, պարգևող): Նա նաև հավանական է համարում ⁴Araša, ⁴Arni, ⁴Aia, ⁴Elip(u)ri, ⁴Adaruta, ⁴Qilibani աստվածությունների հայկական ծագում ունենալու հանգամանքը: Գ. Ջահուկյանի կարծիքով, ⁴Zuzumaru աստվածությունը, եթե կապ ունի հայերեն ձձում բառի հետ, ապա այն պետք է դիտել որպես հայկական կազմություն: Նա չի բացառում նաև այս բառի հնարավոր բացատրությունը ինչպես «ձձմհարու» (ձձմահար) «խնոցված կարագի որոշակի քանակություն» հասկացությամբ, այնպես էլ աստվածության ծուծ-ոյ և մարո «մեծ» մեկնությունը³¹:

³⁰ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 47, ինչպես նաև՝ Пятровский Б. Б., История и культура Урарту, Е., 1944, с. 280; Арутюнян Н. В., КУКН, с. 477; Djahukian G., Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions, Proceedings of the Fourth International Conference on Armenian Linguistics, Cleveland State University, Cleveland, Ohio, September 14-18, 1991, New York, 1992, p. 52.

³¹ Ջահուկյան Գ., Հայկական շերտը ուրարտական դիցարանում, ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 43-58, նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987, էջ 443-444, Armenian Words and Proper Names in Urartian Inscriptions, Proceedings of the Fourth International Conference on

Ուրարտուի դիցարանի և հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրման բնագավառում նշանակալից է Բ. Պիտարովսկու դերը: Նա Խալդի աստծուն բնութագրել է որպես բուն ուրարտական, իսկ Թեյշեբային՝ որպես փոքրասիական աստվածություն: Նա գտնում է, որ Խալդի աստվածը պատկերվել է մարդակերպ, առյուծի վրա կանգնած և ընկալվել է որպես մարտիկ, որի հետ Ուրարտում առնչվել է նաև վահանի և նիզակի պաշտամունքը: Բ. Պիտարովսկին Խալդիի խորհրդանիշներից է համարում նաև արնի թնավոր սկավառակի պատկերները: Նա, ելնելով Կարմիր-բլուրի պեղումների արդյունքներից, գտնում է, որ Ուրարտում, աստվածություններին, բացի ցուլերից, կովերից, ոչխարներից, ուլերից և գինուց զոհաբերվել են նաև նորածին հորթեր ու գառներ³²:

Բիայնական դիցարանի ուսումնասիրության բնագավառում առանձնահատուկ ներդրում ունի Ս. Հմայակյանը: Նա 1990 թ. հրատարակեց «Վանի թագավորության պետական կրոնը» հիմնարար ուսումնասիրությունը, ինչը բացառիկ երևույթ էր ուրարտագիտության մեջ, քանի որ առաջին անգամ հետազոտողների ուշադրությանը ներկայացվում է մեկ ամբողջական աշխատություն, որտեղ ամփոփված են բիայնական դիցարանի կառուցվածքը ըստ Միերի արձանագրության հաղորդած տվյալների, Ուրարտուի բոլոր աստվածները և աստվածուհիները, նրանց պաշտամունքային կենտրոններն ու պատկերազրությունը, պաշտամունքային շինություններն ու քրմությունը, ուրարտական կորնական ծեսերը³³:

Armenian Linguistics, Cleveland State University, Cleveland, Ohio, September 14-18, New York, 1992, p. 49-59.

³² Пиотровский Б., Ванское царство (Урарту), М., 1959, с. 226-227.

³³ Հմայակյան Ս., Պաշտամունքային շինությունները, քրմությունը, ծեսերը և տիեզերքի եռամասնության մասին պատկերացումն Ուրարտում, ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 113-133, նույնի՝ Վանի թագավորության լուսնաստվածը Երեմիա Մեղրեցու բառարանում, Հայրենի եզերք, հ. 8, էջ 34-37, Ուրարտուի դիցարանի աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1975, № 1, էջ 158-164, Ուրարտական Խալդի և Արուբանե աստվածությունների մասին, ՊԲՀ, 1982, № 2, էջ 127-139, Культ "великой госпожи" в стране Шубрия, Научная сессия, Тезисы докладов, Е., 1981, с. 5-6, Ուրարտական դիցարանի աստվածությունների ու պաշտամունքային կենտրոնների մասին,

Ուրարտագիտության այս բնագավառում այսօր արժնորվում ու նոր խոսք են հանդիսանում հայ հետազոտողներից Ա. Պետրոսյանի ուսումնասիրությունները: Ըստ նրա՝ բիայնական դիցարանի ամենակարևոր ատանձնհատկությունը նրա եռամաս կառույցն է, ինչը գլխավորում են գերագույն աստված Խալդին, ամպրոպի ու փոթորկի աստված Թեյշեբան և արևի աստված Շիվինին: Աստվածուհիների ցանկը նա գլխավորում են երեք աստվածուհիներ՝ վերը նշված աստվածների կանայք: Ըստ Ա. Պետրոսյանի՝ դիցաբանական եռյակներ հայտնի են և՛ հնդեվրոպական, և՛ ոչ հնդեվրոպական ավանդույթում, բայց ուրարտական դիցարանի եռյակ հատկանիշները համադրելի են հատկապես հնդեվրոպական «եռամաս գաղափարախոսության» և եռամաս դիցարանների հետ³⁴: Նա նշում է նաև, որ Մեերի դռան արձանագրությունը ձևավորվել և համակարգվել է Իշպուինիի և նրա որդի Մենուայի քաղաքական կամքով, և, ամենայն հավանականությամբ, Իշպուինին, Մենուան և նրանց քրմությունն էլ եղել է այն հնդեվրոպական գաղափարախոսության կրողները, այսինքն ունեցել են հնդեվրոպական (ոչ անատոլիական) ծագում³⁵:

աշխատություններ ՀՊՊԹ, 1975, հ. 6, էջ 3-16, Ուրարտական Արծինեդինե աստվածության մասին, ՀԱԱՊ, 4-րդ գիտական կոնֆերանսի թեզիսներ, 1978, էջ 156-157, Ուրարտական դիցարանի սրբությունները, ՊԲՀ, 1981, № 3, էջ. 205-210, Ուրարտական Իվարշա աստվածության մասին, ԱՀՊՊԹ, 1981, հ. 7, էջ 16-22, Շելարդի, Հայաստանի հարազիտարան ՀՀ, հ. 8, Ե., 1982, էջ 475, Շեբիթու, ՀՀ, հ. 8, էջ 475, Շիվինի, ՀՀ, հ. 8, էջ 511, Культ солнца у земледельческих общин Закавказья и урартское божество Шивини, "Культовый прогресс в эпоху бронзы и раннего железа", Тезисы докладов, Е., 1982, т. 2, с. 141-143, Ուրարտական Աթիինի աստվածության մասին, ՀՄԱՊ, 5-րդ գիտական կոնֆերանսի թեզիսներ, 1982, էջ 130-247, Կուեռա և Իվարշա աստվածությունների պաշտամունքը Արարատյան դաշտում և ուրարտա-աքեմենյան պաշտամունքային հակամարտության մասին, 1981-1982 թթ., ԴՀԱՆԳ, 1983, էջ 14-16:

³⁴ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի իշխող տարրի ծագման շուրջ, Հին Հայաստանի մշակույթը (նյութեր հանրագիտարան նստաշրջանի), XII, Ե., 2005, էջ 142:

³⁵ Պետրոսյան Ա., Ուրարտուի էթնիկական պատկանելիության խնդիրը, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 211, նույնի՝ Ուրարտական գլխավոր աստվածների եռյակը և պետության իշխող վերնախավի ծագման խնդիրը, ՊԲՀ, 2002, № 2, էջ 243-270, Տիր և Մաշտոց. Դպրության աստվածը և գրերի ստեղծողը, Միջազգային

Այսօր ուրարտագիտության մեջ ուրարտական դիցարանի ուսումնասիրությամբ զբաղվում են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի հետազոտողներ: Այդ գիտնականներն են՝ Ա. Մովսիսյանը³⁶, Գ. Վարդումյանը³⁷, Լ. Բիյագովը³⁸, Ս. Պետրոսյանը³⁹, Ե. Գրեկյանը⁴⁰, Մ. Բադալյանը⁴¹, Կ. Յակուբիակը⁴², Չ. Բըրնին⁴³, Ու. Ջայդլը⁴⁴, Պ.

գիտածոդով՝ նվիրված գրերի ցուտի 1600–ամյակին, Ե., 2006, էջ 49-53, Հայակական դիցարանի հնագույն ակունքները, ՊԲՀ, 2004, № 2, էջ 205-234, Հայկական էպոսի հնագույն ակունքները. Հնդեվրոպական առասպելներ ու պատմական նախատիպեր, Ե., 1997:

³⁶ Մովսիսյան Ա., Խալդի դիցանվան գրության, նշանակության ե հարակից հարցերի շուրջ, Հայակական քաղաքակրթությունը հնագույն ժամանակներից մինչև քրիստոնեության ընդունումը, Ե., 2000, էջ 33-35:

³⁷ Վարդումյան Գ., Հայոց նախաքրիստոնեական պաշտամունք, Հայ ազգագրություն ե բանահյուսություն, Ե., 1991, № 18, էջ 61-145:

³⁸ Биягов Л., К вопросу об интерпретации Халдхи и Арубани-Багбарту, ВОВ, № 11, с. 98-101, նույնի՝ Über die Natur des Gottes Haldi und der Göttin Arubani-Bagbartu, Oikumene, 2, 1978, S. 149-152.

³⁹ Պետրոսյան Ա., Վանյան աստվածությունների երկրորդ զույգը, Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական վեցերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 18-21, նույնի՝ Արեւի աստծու Սիֆու քաղաքը ե մակդիրները, Հանրապետական վեցերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2004, էջ 15-18, Արեւի աստվածը վաղ Ուրարտուի կրոնական քաղաքականության մեջ, ՊԲՀ, 2005, № 3, էջ 212-247:

⁴⁰ Grekyan E., նշվ. աշխ., էջ 150-195:

⁴¹ Բադալյան Մ., Տարին ե Ուրարտուի դիցարանի գերագույն եռյակը, Մերձավոր Արեւելք, VI, 2010, էջ 36-43, նույնի՝ Նալդի: Ուրարտուում միաստվածության զարգացման վերականգման փորձ, Մերձավոր Արեւելք, VII, 2011, էջ 80-89:

⁴² Jakubiak K., Eski Dogubayazit – A Tomb or Sanctuary?, Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East, Vol. I, Harrassowitz Verlag – Wiesbaden, 2008, p. 403-413, նույնի՝ New Aspects of God Teisheba's Iconography, Altorientalische Forschungen, 2004, № 1, p. 1-9.

⁴³ Burney Ch., The God Haldi and the Urartian State, Aspects of Art and Iconography: Anatolia and Its Neighbors, Ankara, 1993, p. 107-110.

⁴⁴ Seidl U., The Urartian Ištar-Šawuška, Anatolian Studies, № 5, p. 167-173.

Կալմեյերը⁴⁵, Ի. Դյակոնովը⁴⁶, Ս. Ռիմշայդերը⁴⁷, Վ. Դոնբազը⁴⁸, Ի. Լոսնան⁴⁹, Ս. վան Լուին⁵⁰, Ջ. Յաքարը⁵¹, Թ. Թանյերի-Էրդեմիրը⁵², Օ. Թաշիրերը⁵³, Օ. Բելլին, Ա. Դինչոլը⁵⁴, Ռ. Բոհմերը⁵⁵, Փ. Ջիմանսկին⁵⁶:

Ամփոփելով Վանի թագավորության դիցարանը ուսումնասիրած հետազոտողների գործունեությունը՝ նշենք, որ այս բնագավառում առանձնահատուկ կարևորություն է ներկայացնում Գ. Ղափանցյանի վաստակը:

Մերի դրան արձանագրությունից օգտվել է նաև Գ. Ղափանցյանը: Անհրաժեշտ է նշել, որ նրա տրամադրության տակ եղած ուրարտական արձանագրության տեքստն իր մեջ պարունակում է որոշակի

⁴⁵ Calmeyer P., Zu den Eisen-Lanzenspitzen und der "Lanze des Haldi", Bastam I, ed. W. Kleiss, p. 183-193, Teheraner Forschung 4, Berlin.

⁴⁶ Дьяконов И., К вопросу о символе Халди, Древний Восток, 4, 1983, с. 190-194.

⁴⁷ Riemschneider M., Die urartaischen Gottheiten, Orientalia, Vol. 32, 1963, p. 148-168.

⁴⁸ Donbaz V., Wilhelm G., Eine Stele das urartaischen Königs Minua für die Gottheit Šebitu, Nuzi and Hurrians, 8, 1996, S. 269-272.

⁴⁹ Лосева И., Некоторые урартские ювелирные изделия с изображением ритуальных сцен (к вопросу об иконографии бога Халди и богини Арубани). Древний Восток, М., 1962, с. 300-311.

⁵⁰ Van Loon M., Urartian Iconography, Anatolia in the Earlier First Millenium B.C., Leiden, p. 15-29.

⁵¹ Taffet A., Yakar Y., Politics and Religion in Urartu, Essays on Ancient in the Second Millennium B.C.,

⁵² Tanyeri-Erdemir T., The Temple and the King: Urartian Ritual Spaces and Their Role in Royal Ideology, Culture and History of the Ancient Near East, Vol. 26, Leiden-Boston, 2007, p. 205-222.

⁵³ Taşürek O., Darstellungen Das Urartaischen Gottes Haldi, Studien Zur Religion und Kultur Kleinasien, Zweiter Band, Leiden, 1978, S. 940-955.

⁵⁴ Belli O., Urartu mitolojisi üzerine bir deneme, Anadolu Arashtirmalari (այսօրհետև՝ AnAr.), VII, İstanbul, 1981, s. 61-78, նույնի՝ The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu, İstanbul, 1999, նույնի՝ Belli O., Dinçol B., Bronze Votive Rings with Assyrian Inscriptions Found in the Upper Anzaf Fortress in Van, Colloquium Anatolicum, Anadolu Sohbetleri VIII, 2009, p. 100-125.

⁵⁵ Boehmer R., Zur lage von Muşasir, Baghdader Mitteilungen, Band 6, 1973, S. 31-40.

⁵⁶ Zimansky P., Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire, Bulletin of the American Schools of Oriental Research, 109, 1995, p. 299-300.

անճշտություններ⁵⁷, ինչը պատճառ է հանդիսացել, որ նա երբեմն ցուցաբերեր ոչ ճիշտ մոտեցում որոշ դիցանունների հարցում:

Միաժամանակ, հարկ է նշել, որ նա ուրարտական դիցանունների ընթերցումը այնքան ճիշտ է կատարել, որ այն առ այսօր չի կորցրել իր գիտական նշանակությունը: Նրա ներդրումը բիայնական դիցարանի ուսումնասիրության գործում կարող ենք ամբողջացնել հետևյալ կերպ.

ա) Նա առաջինն էր ուրարտագիտության մեջ, որ փորձեց հասկանալ դիցարանի կառուցվածքը՝ դիցանունները բաժանելով վեց խմբի, որոնցից առաջին երեքը արական, մյուս երեքը՝ իգական:

I – 3 աստվածություն

II – 6 աստվածություն

III – 25 աստվածություն

IV – 4 աստվածություն

V – 2 աստվածություն

VI – 7 աստվածություն⁵⁸:

Անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ նրա կատարած ոչ բոլոր դիտողություններն են այսօր համապատասխանում մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված կարծիքների հետ, սակայն, ամենից կարևորը, մեր կարծիքով, այստեղ Գ. Ղափանցյանի մոտեցման սկզբունքն է այս հարցին, ինչպես նաև նրա կողմից ուրարտական դիցարանի համակարգի ճիշտ ընկալման հանգամանքը: Նա առաջինն է, իրավամբ, նկատել, որ Մեերի դռան արձանագրությունում հիշատակված բոլոր աստվածությունների միջև գոյություն ունի ներքին տրամաբանական կապ:

բ) ուրարտագիտության մեջ նա առաջինն է, որ անդրադարձել է Ադարտա աստվածությանը և փորձել նրան բնութագրել որպես ծնունդն ու սերունդը հովանավորող աստվածություն, իսկ Իրմուշինին նս ներկայացրել որպես հիվանդություններից փրկող աստվածություն, իսկ «Աստված, որը հոգիներ է տեղափոխում» աստվածությանը՝ որպես անդրաշխարհի ներկայացուցիչ⁵⁹:

⁵⁷ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 44-46:

⁵⁸ Ղափանցյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 47, Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 16:

⁵⁹ «Աստված, որը հոգիներ է տեղափոխում»՝ DINGIR aluše urulili uešivali: St 'u

Капанця Г., Об урартском божестве Adarutha, էջ 25-26, 27-31:

գ) Իրմուշիկի աստվածության անունը նա ստուգաբանում է խեթերեն *irma*՝ «հիվանդություն» բառով, նրան վերագրելով ապաքինողի հատկանիշ:

դ) հաջորդ նորությունը ուրարտագիտության մեջ Գ. Ղափանցյանի կողմից Շեփթու և աստրեստանյան Շիփթու աստվածությունների միջև գոյություն ունեցող հնարավոր համադրությունների վերլուծությունն է: Նա «Šibitu-ն ստուգաբանում է աքքադերեն *šibitu* «յոթ» բառով, այս աստվածության պաշտամունքը կապելով Բազմաստեղքի հետ: Նա նաև համոզված է, որ այս աստվածությունը ունեցել է միջագետքյան ծագում⁶⁰:

ե) նա սեմական ծագում է վերագրում նաև ուրարտական ՈՒրա աստվածությանը՝ վերջինիս համադրելով բաբելական կատաղի ու չար ՈՒրա հերոսի հետ: Այս աստվածանունը նա ստուգաբանում է շումերերեն *ur*՝ «շուն» բառով և ենթադրում, որ Վանի թագավորությունում այս աստվածությունը նույնպես ընկալվել է շնակերպ և եղել է կովի ու գարնան աստվածություն: Բացի այդ, նա սեմական ծագում է վերագրում նաև Իպխարի, Այա, ՈՒնինա աստվածություններին: Ըստ նրա, ՈՒնինա աստվածությանը համադրելի է Բերոսի կողմից հիշատակված Օննես ձկնակերպ աստվածությանը, ով, դուրս գալով ծովից, մարդկանց տվել է գիր, ուսուցանող արհեստներ և երկրագործություն⁶¹:

զ) հաջորդ աստվածությունը Իշխարա աստվածուհին է: Նա այս դիցանունը ընթերցում է Իշխարի ձևով՝ գտնելով, որ *iš* և *ip* երկհնչյունները իրար նման լինելով, ուրարտական գրագիրը շփոթվել է, ինչը Գ. Ղափանցյանին հիմք է տվել այս աստվածուհու անունը համադրելու Իշխարա դիցուհու հետ⁶²: Մակայն անգրաժեշտ է նշել, որ նրա այս կարծիքը այսօր չի ընդունվում մասնագիտական գրականության մեջ, քանի որ ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում վկայված է *ipḫari* բառը, ինչն էլ առնչվում է Իպխարի աստվածուհու անվան հետ⁶³:

⁶⁰ Капанцян Г., Об урартском божестве Шибиту, с. 12-16.

⁶¹ Ղափանցյան Գ., ՈՒՊ, էջ 49; Հմայակյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 16:

⁶² Ղափանցյան Գ., ՈՒՊ, էջ 49:

⁶³ Арутюнян Н. В., КУКН, էջ 449:

է) Խարա դիցանունը նա բացատրում է ուրարտերեն *ḫare*՝ «ճանապարհ» բառով՝ վերջինիս բնութագրելով որպես ճանապարհների աստվածություն: Ինչ վերաբերում է Խուտուինիին, ապա այս դիցանունը նա ստուգաբանում է ուրարտերեն *ḫuḫtuḫi* բառով⁶⁴:

ը) Նշենք, որ ուրարտական դիցարանի ուսումնասիրության բնագավառում ամենախրթին հարցերից մեկը արական և իգական աստվածությունների տարբերակման և համակարգման խնդիրն է: Սակայն այդ խնդիրը նա Գ. Ղափանցյանին հաջողվել է լուծել: Արժևորելով նրա ներդրումը աս բնագավառում՝ կարող ենք արձանագրել, որ նա առաջինն է ուրարտագիտության մեջ, որ ուրարտական աստվածություններին դասակարգել է երեք խմբի՝ երեք իգական և երեք արական, ճիշտ է բնորոշել Խալդի աստծու դերն Ուրարտում՝ որակելով այն խալդամություն անվամբ, ինչը այսօր էլ մասնագետներին հիմք է տվել անելու նախ եզրակացություններ, ինչպես նաև առաջինն է եղել, որ բնորոշել է *ḫIphari*, *ḫAia*, *ḫBarṣia*, *ḫUia*, *ḫArua* և *ḫAini* աստվածությունների իգական լինելը⁶⁵:

SONA GRIGORYAN
(IOS)

THE PANTHEON OF URARTU ACCORDING TO THE WORKS OF G. KHAPANTSYAN AND ACCORDING TO THE MODERN REASERCH

The main source for the investigation of the Urartian pantheon is the extensive inscription of Mher's door which was engraved in the years of common reign of kings Ishpuini and Menua (the last quarter of the 9th century B.C.). The contribution of G. Khapantsyan to the sphere of investigation of the Urartian pantheon is very appreciable. It is high time to evaluate his unique contribution to this sphere. Many decades have passed, and some of his observations need to be reconsidered. Both Armenian and foreign scholars occupy themselves with the investigation of the Urartian

⁶⁴ Ղափանցյան Գ., ՈՒՊ, էջ 47:

⁶⁵ Ղափանցյան Գ., ՈՒՊ, էջ 49:

pantheon. In the article we shall discuss the contribution of G. Khapantsyan to this realm which we classify in the following way:

a) He is the first scholar who investigated the structure of the pantheon of Biaynili (Urtian pantheon) by dividing it into six subgroups.

b) He is the first scholar who occupied himself in Urtology with the deity Adurata and tried to describe it as a deity which patronizes the birth and the generation, and he has presented Irmushini as a deity which saves from diseases.

c) The next contribution of G. Khapantsyan to Urtology is the analysis of the possible affinities which exist between the Urtian deity Shebitu and the Assyrian deity Shibtu. He explains the name of this deity by the Acadian word shibtu – seven, and relates the cult of this deity to the Pleiades (Seven Sisters). He is convinced that this deity has a Mesopotamian origin.